

УДК 338.43.02:94(477)“1919–1920”

Я.Малик

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В 1919 – 1920 рр.

На значному фактичному матеріалі висвітлено суть аграрної політики радянської влади в Україні в 1919 – 1920 рр., форми і методи її здійснення.

Ключові слова: радянська влада, аграрна політика, колективні господарства, комуни, селянство, Україна.

Історія підтверджувала, що переможе в революції той, хто зуміє провести аграрну реформу відповідно до бажань народних мас. 80% населення України становило селянство, яке одвічно прагнуло одержати землю, а воно підтримувало ті політичні сили, які землю йому обіцяли. Так було в усі періоди революційних подій ХХ ст. Особливо загострилася боротьба за землю, що означало боротьбу за селянство в 1919 – 1920 рр.

Історія вирішення аграрного питання в Україні відображена в історіографії. У центрі уваги радянських істориків була проблема аграрних господарств на селі. Результати досліджень зібрано у низці монографій, статей і дисертацій, які започаткувала праця М. Рубача. Весь масив цієї літератури можна згрупувати навколо двох проблем:

а) аграрна політика більшовиків на селі (М. Березовчук, І. Ганжа, М. Головач, М. Ксендзенко, Р. Лях, І. Рибалка, І. Хміль, В. Чигирик, О. Чмига та інші);

б) політика “воєнного комунізму” та її втілення в Україні (С. Гімпельсон, В. Борисов, М. Давидов, Ю. Кондуфор, К. Позняков, Ю. Терещенко, І. Шевченко). Радянські історики, вивчаючи аграрну політику більшовиків в українському селі, доводили, що трудящі України, керовані більшовиками, конфіскували поміщицькі маєтки і вилучали залишки куркульських земель, ділили землі, створювали колективні і радянські господарства. Вони робили висновок, що у грудні 1919 – травні 1920 рр. було остаточно ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Однак, незважаючи на стереотипи і догми, які склалися в історичній літературі, науковці на підставі джерел доводили, зокрема, те, що основна маса селянства висловилося за зрівняльний розподіл землі, але не відповідало курсу більшовиків на колективне сільське господарство.

Однак через ідеологічні догми, які панували в радянський період, питання аграрної політики більшовиків у період революції 1917 – 1920 рр. не можна було об’єктивно вивчити, хоча спробу робили окремі зарубіжні історики та історики української діаспори. Проте для об’єктивного дослідження проблеми бракувало доступу до джерел. І хоча такий доступ на сучасному етапі є наявним, але зацікавленість істориків цією проблематикою значно знизилась, незважаючи на актуальність такого дослідження.

Метою статті є дослідження на новій методологічній основі процесу здійснення більшовиками аграрної політики в українському селі в 1919 – 1920 рр., тобто в період найбільшого піднесення повстанського селянського руху, основою якого була боротьба за землю.

Наприкінці 1918 р. Директорія, яка взяла владу, з досвіду (хоча й тимчасового) попередніх українських урядів розуміла, що будь-яке затягування з вирішенням земельного питання відверне від неї українське селянство, як воно свого часу відвернулося

від Центральної Ради та гетьманату. З усіх запланованих Директорією спеціальних заходів найважливішим була розробка аграрної реформи, яку з нетерпінням очікували селяни України. Проведення радикальної аграрної реформи з початком наступу більшовиків в січні 1919 р. було необхідним як засіб завоювати й утримати на своєму боці селянські маси.

Українське селянство у той період, перебуваючи під впливом Української партії соціалістів-революціонерів, продовжувало вимагати соціалізації землі. Характерними були рішення Сквирського повітового селянського з'їзду на Київщині 4 – 6 січня 1919 р., який у своїй резолюції визначив, що соціалізація в основі земельної реформи зміцнила б економічне становище республіки і ліквідувала б безземелля. З'їзд висловив побажання, щоб Директорія відновила дію земельного закону Центральної Ради, зробивши зміни з тогочасними обставинами.

Закон про землю Рада міністрів УНР ухвалила 8 січня 1919 р. Ст. 1 ліквідувала приватну власність на землю. Вся земля в Україні належала державі. Користуватися землею могли “усі елементи, які обробляють землю своїми руками”, а земельний фонд держави передбачено використовувати насамперед для задоволення малоземельного і безземельного селянства [1]. Водночас у законі було передбачено, що у господарствах, які мають 15 і більше десятин, можна використовувати найману працю, а також можливість збереження в колишніх власників зразкових поміщицьких господарств. За цукровими заводами і гуральнями було дозволено залишати таку кількість землі, яка давала б їм змогу успішно функціонувати.

До положення Закону про збереження деякої кількості землі у її колишніх власників селянство, що вимагало зрівняльного поділу, поставилося негативно. Але навіть і в такому вигляді закон не підлягав негайній реалізації. Зимовий та весняний періоди уряд розглядав як підготовчий етап до аграрної реформи, яка повинна розпочатися лише влітку 1919 р. Отже, земельний закон Директорії був ухвалений з мотивів більше політичних, ніж державних та господарських. Тому селяни у нього не повірили. По селах можна було почути скептичні голоси: “Що воно за знак – зимою нам дають землю, а прийде весна – земля знову не наша” [2].

Загалом аграрне законодавство Директорії УНР не відповідало настроям повсталих селянських мас. Але вони були за Українську державу і тому приєдналися до Директорії, яка теж виступила проти гетьмана і австро-німецьких окупантів. Селянство було за негайний розподіл великого землеволодіння. Однак Директорія пізно і не до кінця пристосувалася до його вимог, і це допомогло успіхові більшовицьких військ у їхньому наступі.

Другий більшовицький наступ в Україну в 1919 р. мав конкретну мету: продовольство і сировина. Тому Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, створений 28 листопада 1918 р., у Маніфесті до робітників, селян і солдат оголосив про негайну передачу селянам усіх поміщицьких земель із живим і мертвим інвентарем [3]. У дусі цього маніфесту була розгорнута й більшовицька агітація й пропаганда, завдання якої – викликати у селян враження, що вони одержують землю у вічне користування.

Цю тактику продовжила Декларація уряду від 28.01.1919 р., у якій підтверджувалося, що “проводиться конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель для передачі у розпорядження малоземельним селянам” [4]. Однак уже в наступному абзаці цієї декларації було зазначено: “Для піднесення продуктивності сільськогосподарської праці та полегшення важкого становища селянства радянський Робітничо-селянський

уряд сприятиме поширенню суспільного колективного обробітку землі, постачання селу насіння, технічних сил і сільськогосподарських знарядь, необхідних для ведення громадських господарств” [5].

В Україну більшовики переносили практику створення колективних господарств, яку використовували у РРФСР. У резолюції Першого Всеросійського з’їзду земельних відділів, комітетів бідноти і комун, ухваленій 18 грудня 1918 р., зазначалося: “Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне неухильне проведення широкої організації сільськогосподарських виробничих комун, радянських господарств і спільного обробітку землі, які у своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства” [6]. На підставі цієї резолюції ВЦВК РРФСР розробив і 14 лютого ухвалив “Положення про соціалістичний земельний устрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”.

Лінію на форсоване насадження різних типів колективних господарств в Україні проводили голова РНК УСРР Х. Раковський і секретар ЦК КП(б)У Г. П’ятаков. Важливу роль відіграла також позиція керівних працівників Наркозему РРФСР В. Мещеракова і Н. Плюсніної, скерованих на роботу в Наркозем України як нарком і його заступник, які були за повсюдне створення в Україні радгоспів і комун [7].

Під впливом більшовиків рішення про скасування приватної власності на землю, а в маєтках поміщиків організувати радянські господарства і комуни ухвалили Харківський губернський з’їзд рад, III Всеукраїнський з’їзд рад і III з’їзд КП(б), що відбулися наприкінці лютого – на початку березня 1919 р. До того ж партійний з’їзд доручив ЦК КП(б)У розробити на принципах згаданого положення... РРФСР відповідний документ для України і подати його на затвердження III Всеукраїнському з’їзду Рад [8].

На прискорення процесу організації радгоспів і комун були скеровані й усі наступні постанови радянського уряду і Наркозему УСРР. Більшовицькі партійні і радянські органи докладали зусиль, щоб максимально прискорити повсюдне створення радгоспів і комун. “Ми спочатку гадали, – говорив пізніше Г. Петровський, – що за наших умовин легко можна було б створити сільськогосподарські комуни і селян, і натиск на цю справу був досить дужий” [9]. Резолюції на підтримку колективного обробітку землі більшовики приймали на всіх з’їздах рад, на яких мали перевагу.

У політиці колективізації сільського господарства в першій половині 1919 р. більшовики мали деяку підтримку інших політичних партій, що діяли в Україні, та їхніх діячів – есерів, українських лівих есерів, УСДРП (незалежних лівих). Один із лідерів українських лівих есерів В. Качинський виступав за “планомірну ліквідацію пануючого у даний час одноосібного (дрібного і середнього) селянського господарства і заміну його господарством колективним” [10]. Однак минуло неповні два місяці, й повсякденна дійсність довела, що він і партія помилилися. “Гірка дійсність переконує в тому, що всі розрахунки на радянські господарства були нічим іншим, як гарячим бажанням за волосся притягнути життя до оправдання теорії” [11].

Колективні господарства в Україні організовували без урахування конкретних умов і, головне, з порушенням принципу добровільності вступу до цих колективів. На середину 1919 р. в Україні діяли 1350 радгоспів, які займали 1 млн 208 тис. 400 десятин землі, а також 835 колективних господарств інших форм (комун і артілей) [12].

Не сприймаючи більшовицької земельної політики, яку насаджували у формі комун і радгоспів, українське селянство піднялося на масові повстання, які охопили всю Україну. Тому більшовицькі партійні органи, не відходячи від генеральної лінії насадження

колективних форм господарювання на селі, намагалися відвернути увагу селянства категоричним запереченням примусового запровадження комун. Намагаючись сформуванати громадську думку про добровільність їх створення, більшовики використовували періодичну пресу, селянські з'їзди, усну пропаганду.

Однак слова і діла більшовиків не збігалися. Для них політика і мораль були несумісні. З метою утвердження свого панування в Україні більшовицька влада застосовувала будь-які засоби. Тому жодні вимоги селян, які повірили заявам, що створення комун та інших форм колективних господарств були порушенням законності, розділити землю для індивідуального обробітку не задовольняли. Якщо ж більшовицькі органи розділяли поміщицькі маєтки серед місцевого селянства, то лише у крайніх випадках, коли селянство як найважливіший аргумент застосовувало силу.

Як бачимо, більшовики, запроваджуючи свою владу в Україні, не зважали на селянство, його прагнення одержати землю. Віссю своєю політики на селі у 1919 р., як писав командуючий більшовицькими військами в Україні В. Антонов-Овсієнко у листі до ЦК РКП(б) у липні 1919 р., вони зробили проповідь комуні й організації радянських господарств [13].

Більшовики пропагували колективні господарства як вищу, продуктивнішу форму господарювання порівняно з індивідуальною. Однак дійсність була зовсім іншою – повний занепад і розруха. Жалюгідний стан колективних господарств надзвичайно озлоблював селян. Вони не могли спокійно дивитися, як пропадає людська праця, нищаться створені ними цінності. Проте більшовики нічого не змінювали. Тому невирішення аграрного питання стало причиною того, що більшовицька влада з України в 1919 р. була вигнана, з одного боку, масовими антибільшовицькими селянськими виступами, а з іншого – армією А. Денікіна, якій українське селянство, “наситившись більшовизмом”, теж не ставало на перешкоді.

Влада А. Денікіна, однак, не принесла українському селянству полегшення. Відновлення буржуазно-поміщицьких порядків, накладення на селян непомірних податків, масові репресії призвели до масових виступів селянства, що сприяло відновленню радянської влади в грудні 1919 р.

Узявши знову владу в Україні, більшовики в земельному питанні не відмовилися від колективних господарств, а вибрали тактику тимчасового компромісу з селянством. Наприклад, в Інструкції Всеукраїнському “Про завдання ревкомів в будівництві радянської влади на місцях” зазначалося: “Не заперечуючи важливого значення радянських господарств як показових культурно-агрономічних центрів і значення бурякових плантацій для українського цукрового виробництва, ми в той же час рекомендуємо, в першу чергу, поставити питання про наділення безземельних і малоземельних селян землею із фонду радянських господарств” [14]. Одночасно більшовики вживали заходів для охорони і збереження радянських господарств. Зокрема, Пирятинський повітревком на Полтавщині 26 грудня 1919 р. “узв'язку з тим, що селянство України поставило своєю метою знищити радгоспи, щоби в них не організовувалися комуні”, ухвалив організувати для їхньої охорони спеціальні загони [15].

У цей період свій погляд на вирішення земельного питання знову висловили політичні партії, що діяли в Україні. ЦК Української партії соціалістів-революціонерів у Постанові “В справі земельній” від 01.01.1920 р. шлях його вирішення визначив через розподіл поміщицької землі безземельному і малоземельному селянству на правах власності, однак воно повинно одержати землю за викуп. Що стосується колективних

форм обробітку землі, то перехід до нього мусить бути еволюційним і лише на ґрунті економічних вигод чи шляхом кооперації [16].

Своє ставлення до земельного питання переглядала і партія боротьбистів. Перебуваючи на радянських позиціях і підтримуючи в окремих поглядах більшовиків, боротьбисти теж змушені були критично оцінити аграрну реформу в Україні в першій половині 1919 р. “Подібна реформа, – писала полтавська газета “Боротьбист”, – як і можна було сподіватись, могла задовольнити в деякій мірі лише незначний контингент сільського пролетаріату, який, не маючи свого господарства, ладен працювати в світському. Що ж торкається більш чисельної категорії незаможних і середніх селян, то земельна нужда їх, за незначним винятком, осталась незадоволеною” [17]. Боротьбисти дотримувалися того, що земельне питання в Україні треба вирішити на майбутньому з’їзді рад, взявши за основу “негайне задоволення селянства в пекучій земельній нужді”. Селянство повинно мати право само вирішувати, як ліпше вести господарство – індивідуальне чи колективне [18].

По-своєму бачили шляхи вирішення земельного питання в Україні анархісти. У грудні 1919 р. вони прийняли декларацію, яка передбачала повну ліквідацію наслідків більшовицького господарювання в українському селі (найперше націоналізацію і колективні господарства). Вирішення ж земельних відносин не відрізнялося, по суті, від програмних положень інших політичних партій. Декларація визначала: “Вся земля по мірі вилучення її з рук приватних власників повинна поступати не у володіння держави, а в відання і розпорядження тих, хто на ній трудиться” [19].

На загальну тенденцію щодо проведення аграрної реформи в Україні змушені були зважати більшовики. Це виявилось, наприклад, у резолюції Борзнянської повітової конференції КП(б)У Чернігівської губернії від 05.01.1920 р. З одного боку, передбачалося задовольнити вимоги селянства, а з іншого – створювати комуни, артїлі, спілки [20]. Таке досить неоднозначне ставлення більшовиків до вирішення земельного питання було відображено і в земельних законах початку 1920 р.

Одним із перших законодавчих актів Всеукрревкому стали “Основні начала організації земельної справи в Україні”, опубліковані 22 січня 1920 р. Передбачалося, що для остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння і наділення землею безземельних та малоземельних селян при губернських, повітових і волосних виконкомах та ревкомах будуть негайно утворені земельні відділи. Всі інструкції із земельного питання доручено було розробити земельній комісії Всеукрревкому [21]. Основні положення цього документа були втілені в законі Всеукрревкому про землю.

Проект закону про землю також розробила земельна комісія Всеукрревкому, однак право остаточної редакції залишив за собою В. Ленін [22]. У Москву для цього двічі виїжджала делегація у складі Г. Петровського, Х. Раковського, Д. Мануїльського, і “тільки після третього читання, – як згадував Г. Петровський, – його затвердили для всієї України”. Пізніше, на IV конференції КП(б)У в березні 1920 р. було зазначено, що закон про землю був остаточно розроблений у тісному контакті ЦК РКП(б) і КП(б)У [23]. Остаточно закон про землю був затверджений Всеукрревкомом. Одночасно він затвердив Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України у користування нетрудового землеробського населення [24].

Закон про землю вводили в дію телеграфом. Тоді ж голова Всеукрревкому Г. Петровський телеграмою зобов’язував губревкоми поширити закон, щоб довести його до селянства [25]. Протягом лютого – березня закон опублікували у всіх більшовицьких газетах.

Закон передбачав перехід у користування селян усіх колишніх поміщицьких земель, конфіскованих радянською владою ще в 1919 р., санкціонував негайне виселення із економії колишніх власників та орендарів. Живий і мертвий інвентар було передано у розпорядження земельних відділів для першочергового наділення ним безземельного і малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників та державних зразкових господарств. Усі будівлі поміщицьких маєтків і несільськогосподарський інвентар переходили у розпорядження земельних відділів для передачі у користування закладів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

У законі визначався порядок розподілу земель радянських господарств і цукрових заводів. “Всі радянські господарства, що утворилися в минулому році із колишніх поміщицьких земель, – зазначалося у ст. 4 закону, – переходять у безпосереднє користування безземельного і малоземельного селянства, за виключенням тих частин, “які з відома самих селян... повинні залишитися для створення зразкових радянських господарств, дослідних станцій тощо там, де такі необхідні будуть для розвитку сільського господарства” [26].

Проте ухвалений закон про землю зовсім не заперечив колективне землеробство, щодо цього він просто промовчав із тактичних міркувань. Шляхи розвитку колективного землеробства були обгрунтовані в “Положенні про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, які були чинними. Як зазначив дослідник аграрних відносин того періоду М. Ксендзенко, “в 1920 р. ніяких принципових змін у відношенні загальних завдань колективного землеробства не відбулося” [27].

Новий земельний закон, розроблений і введений в дію більшовиками в 1920 р., був досить продуманим тактичним прийомом для залучення селянства на бік радянської влади. Так його зрозуміли більшовицькі організації на місцях. Наприклад, загальні збори Ніжинської організації КП(б)У 5 березня 1920 р. ухвалили вважати закон про землю як захід, тимчасово правильний [28]. Х. Раковський, виступаючи з доповіддю на IV Всеукраїнському з'їзді Рад у травні 1920 р., мету ухвалення закону пояснив так: “Щоб вирвати у контрреволюції один із засобів агітації проти нас” [29].

Однак наступ на українське селянство, незважаючи на нібито деякий відступ і повернення до декрету про землю, не припинився. Коли в законі про землю передбачалося, що розподілу не підлягають так звані трудові господарства, тобто ті, де не використовують найманої праці, то вже 24 березня 1920 р. РНК УСРР розіслав усім губземвідділам спеціальний циркуляр “Про порядок застосування закону про землю від 5 лютого 1920 р.”, яким уточнював поняття трудової норми. Тепер залишки землі господарств, що перевищували споживчу трудову норму, запроваджену для певної місцевості, підлягали вилученню, навіть якщо в них не використовували найманої праці [30]. Цим заходом передбачали розколоти ряди ще досить аполітичного українського селянства, прискорити його розшарування.

Бідніша та середня частина селянства, як і сподівалися більшовики, схвально сприйняли новий земельний закон. Однак більшовицькі та радянські органи на місцях були у деяких випадках на позиції збереження колективних форм обробітку землі. Активними захисниками колективних форм обробітку землі стали комнезами. Характерною була резолюція Херсонського повітового з'їзду комнезамів, що відбувся в середині вересня 1920 р. Вона проголошувала курс на організацію “нових форм суспільного господарства, починаючи з перших ступенів – спільного обробітку землі, і кінчаючи організацією трудових сільськогосподарських артілей і комун” [31].

Проте, незважаючи на зусилля більшовиків зберегти колективні господарства, їм це не вдалося. За підрахунками І. Хміля, кількість радгоспів, порівняно з 1919 р., зменшилася майже в 2,4 раза [32].

Наприкінці 1920 р. свій погляд на форму колективного господарства змінили й більшовицькі лідери. Піддаючи сумніву потребу комун, які за комуністичною доктриною вважалися вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони схвалювали інші форми колгоспів, насамперед артілей. Приватне сільське господарство не вписувалося в комуністичну доктрину. У капіталістичному суспільстві на підставі розвитку продуктивних сил воно було пов'язане з ринковою економікою. “Своїм незалежним від держави існуванням, – писав історик С. Кульчинський, – воно кидало виклик тоталітарному політичному режиму” [33].

Як бачимо, більшовики не відмовилися від планів комунізувати село. Але на зміну терміну “комуна”, до якого селяни відчували відразу, був винайдений термін “колективізація”. Але хоч термін змінився, суть залишилася попередньою: створення в селі великого виробництва, яким державні органи могли б управляти так, як управляли “командними висотами” в промисловості. Цей термін визначив аграрну політику більшовиків на всі наступні десятиріччя радянської влади в українському селі.

Література

1. Закон про землю в Українській Народній Республіці [Текст]. — [Б. м. : б. в.], 1919. — С. 4.
2. Нова Рада. 1919. — 14 (1) січ.
3. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР [Текст] : в 7 т. Т. 1. : 1947–1941. — К. : Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 95.
4. Там само. — С. 104.
5. Там само. — С. 104.
6. Красный пахарь. — 1919. — № 1. — С. 16.
7. Мещеряков В. Земельная политика коммунистов [Текст] / В. Мещеряков. — [Б. г.] : [б. и.], 1919. — 6 с.
8. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6 – 10 березня 1919 р.) [Текст] : стенограф. звіт. — Х. : Видання Центруправління УСРР, 1932. — С. 151—154; 191; 195.
9. Петровський Г. І. Ради за періоди громадянської війни і за сирного будівництва [Текст] / Г. І. Петровський. — Х. : Держвидав України, 1927. — С. 26.
10. Качинський В. Соціалізація сільського хазяйства на Україні / В. Качинський // Борьба (Київ) [Текст]. — 1919. — 9 февр.
11. Качинский В. Земельные дела / В. Качинский // Борьба (Київ) [Текст]. — 1919. — 4 мая.
12. Отчет Народного Комисариата земледелия за 1920 г. [Текст]. — Х. : [б. и.], 1921. — С. 12; Скрипник Н. Начало коллективного хозяйства на Украине [Текст] / Н. Скрипник. — М. : Госиздат, 1920. — С. 10, 11.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань [Текст], ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 24.
14. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920) [Текст] : зб. док. і матер. — К. : Вид. АН УРСР, 1957. — С. 28.
15. Державний архів Полтавської області [Текст], ф. Р. -1865, оп. 1, спр. 142, арк. 56.

16. Українська партія соціалістів-революціонерів [Текст]. — Відень ; К. : Накладом УПСР, 1920. — С. 84.
17. Боротьбист (Полтава) [Текст]. — 1919. — 18 груд.
18. Там само.
19. Тепер И. (Гордяев). Махно [Текст] / И. Тепер (Гордеев). — К. : Молодой рабочий, 1924. — С. 58, 59.
20. Державний архів Чернігівської області [Текст], ф. П-8477, оп. 1, спр. 101, арк. 7.
21. Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету [Текст]. — 1920. — № 1. — С. 4—7.
22. Раковський Х. Г. Ілліч і Україна / Х. Г. Раковський // Український історичний журнал [Текст]. — 1989. — № 4. — С. 114.
23. Петровський Г. І. З революційного минулого [Текст] / Г. І. Петровський. — К. : Держполітвидав УРСР, 1959. — С. 137.
24. Ксендзенко М. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921) [Текст] / М. И. Ксендзенко. — Х. : Вища школа, 1980. — С. 137.
25. Центральний державний архів вищих органів України [Текст], ф. 744, оп. 1, спр. 1, арк. 33—38.
26. Там само, ф. 2360, оп. 1, спр. 10, арк. 51.
27. Ксендзенко М. И. Революционные аграрные преобразования на Украине... — С. 15, 16.
28. Держархів Чернігівської області [Текст], ф. П. -8477, оп. 1. спр. 56, арк. 14.
29. Бюлетень IV Всеукраїнського съезда Советов [Текст]. — 1920. — № 2. — 18 мая. — С. 40.
30. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по августа 1920 г. [Текст] — Х. : Изд-о Народного комиссариата юстиции, 1920. — С. 10.
31. Резолюции I Херсонского уездного съезда комнезамов (с 13 по 17 сентября 1920 года) [Текст]. — Херсон : [б. и.], 1920. — С. 5.
32. Хмель И. В. Аграрные преобразования на Украине. 1917 – 1920 гг. [Текст] / И. В. Хмель. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 179, 180.
33. Кульчицький С. В. Концепція “кооперативного соціалізму” [Текст] / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 5.

Ya. Malyk

AGRICULTURAL POLICY OF SOVIET POWER IN UKRAINE IN 1919 – 1920

Using a wide range of factual material the essence of the agricultural policy of Soviet power in Ukraine in 1919 – 1920, forms and methods of its implementation, are highlighted.

Key words: Soviet power, agricultural policy, collective farms, communes, peasantry, Ukraine.